

SIPOS BALÁZS

**„Az igazi történelmi élmény.”
A naplóíró Márai Sándor
és az 1945–1948-as évek ábrázolásai**

Tanulmányomban a naplóíró Márai Sándor különböző 1945–1948-as feljegyzéseit elemzem és hasonlítom össze. Először azonban – a szakirodalomtól eltérő módon – a napló és más műfajú Márai-szövegek viszonyát vizsgálom, és ismertetem Márai naplóról, a történelem megismertethetőségéről és lényegéről vallott elgondolásait. Ezután a teljes naplók 1945–1948-as köteteit, az utólag megkonstruált és részben átírt *Napló 1945–1957*, valamint az *Emlékezések* alcímű önéletrajzi regény, a *Föld, föld!...* egyes részeit vetem össze.

Bevezetés

A naplóirodalmon belül különös hely illeti meg a szépírók naplóját. Ők jobbára másoknál tudatosabban viszonyulnak a műfajhoz. Számukra a naplónak irodalomtörténeti kontextusa (is) van, míg más, sokat író személyek (újságírók, tudósok, politikusok stb.), azaz „írástudók” a naplóírás közben ezzel nem, vagy sokkal kevésbé foglalkoznak. Ráadásul az írók számára a napló több értelemben is nyersanyag lehet: egyrészt később, más műfajú szövegekhez (ideértve a memoárt is) hasznosítható szövegrészek, gondolatok, szófordulatok forrása, első variációja, másrészt egy később esetleg publikálendő napló kézírata.

Márai Sándor naplói (amelyek közül az 1945–1948-as feljegyzésekre koncentrálok) mindezek miatt is ritka darabjai a

naplóirodalomnak. A szerző egyrészt sokat foglalkozott más szépirodák naplóival, útirajzaival, és ezekről elemzést, feljegyzéseket is készített. Másrészt ismerjük az úgynevezett teljes naplókat (ezek kéziratokat és rekonstruált szövegeket egyaránt jelentenek), a szerző által publikált, azaz jóváhagyott, „napló” feliratot viselő műveket, valamint a kézirat/napló idejéről szóló, esetleg éppen akkor keletkezett más szépirodalmi szövegeit. Ezeket vagy ezek közül többet is össze lehet tehát hasonlítani. Ebből a szempontból is érdekesebbé teszi a vizsgálatot, hogy az egyik itt elemzendő mű, a *Napló, 1945–1957* bizonyos részei az eredeti naplófeljegyzések átírt verziói, azaz egy művön belül keveredik az egykorú tapasztalat, lejegyzés és az emlékezés (tudomásom szerint ezekkel az átírásokkal korábban nem foglalkozott senki).

Ráadásul, mint közismert, Márai Sándor életművén belül központi helyet foglalnak el azok az alkotásai, amelyek valamilyen módon a személyes emlékezéshez, „a” történelmi események énközpontú leírásához, azaz ezeknek az eseményeknek a megélt élményekkel való összekapcsolásához tartoznak. Ezek a naplók, visszaemlékezések és önéletrajzok, illetve önéletrajzi regények, „kitalált önéletrajzok”¹ a szerző kanonizálása szempontjából is fontosak, mégpedig legalább két ok miatt. Az *egyik* az, hogy Márai számára a sikert, az elismerést (a közönség és a kritika, azaz az amatőr és a hivatalos olvasók részéről egyaránt) az *Egy polgár vallomásai* hozta meg az 1930-as évtizedben. Úgy tűnik továbbá, hogy az emlékezései, naplói „újabb”, úgymond csonkítatlan verzióinak kiadásai ma is felkeltik a szélesebb közönség érdeklődését – elsősorban talán azért a közönséget, amely az igazat akarja megtudni a múltról, és azt gondolja, hogy erre a napló a legalkalmasabb forrás.² A *másik ok* az, hogy ezek a szövegek napjainkban is foglalkoztatják az irodalomárokat, irodalomtörténészeket, legyen szó Márai-kutatókról,

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 63.

² Lásd például BÁN Zoltán András: Mai aladároknak. Márai: A teljes napló. 1943–44, 1945, 1946. *Magyar Narancs*, 2007/14. http://magyarnarancs.hu/zene2/mai_aladaroknak_-_marai_a_teljes_naplo_1943-44_1945_1946_konyv-66944 (Letöltve: 2016. 08. 12.)

vagy a valóság és a fikció viszonyát szépirodalmi alkotásokban vizsgáló kutatókról. Az előbbire jó példa Rónay László biográfiaja, amelyben egy hosszabb önálló fejezet foglalkozik a naplóíró Máraival, míg az utóbbira Z. Varga Zoltán *Önéletírás és újraírás. Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld!...-ben*, valamint Angyalosi Gergely *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...)* című tanulmányai hozhatók fel.³

Szövegek és vizsgálati szempontok

Márai Sándor olykor több módon is megírta ugyanazt – már amennyire ugyanannak nevezhetjük azt, amikor ugyanaz az esemény, történelmi idő eltérő szépirodalmi művekben jelenik meg. Ezek között találunk Philippe Lejeune fogalma szerint antifikciót, azaz az igazságra törekvő naplót, és autofikciót, azaz tudatosan vállalt kitalációkat tartalmazó önéletrajzot (erre később visszatérek). Különös csomópontnak tűnik ebből a szempontból az 1944–1948 közötti időszak, amely feldolgozásának Márai többször is nekifutott. Tágabb értelemben a háború és a háborúból a békébe való átmenet⁴ periódusáról van itt szó, amely éveket az útvesztés-útkeresés, a tragédia-bűnhődés, a régi világ pusztulása és az új világ kiépülése fogalmaival kapcsolhatunk össze.

Erről a dezorientációs időszakról Márai (többek között) a következő helyeken írt:

³ RÓNAY László: *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. (Nemzeti Klasszikusok). 598–629.; Z. VARGA Zoltán: *Önéletírás és újraírás. Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld!...-ben*. *Literatura*, 2011/4. 341–356.; ANGALOSI Gergely: *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...)* In: CZETTER Ibolya–LÓRINCZY Huba (szerk.): *„Este nyolckor születtem...” Hommage à Márai Sándor*. BÁR Kiadó, Szombathely, 2000. 147–157.

⁴ A magyarul jobb híján „posztháborús”-nak nevezhető kutatások („post-war studies”) fogalmát lásd Antero HOLMILA: *Fegyelmet polgárok: a finn sajtó a háborúból a békébe való átmenet kihívásairól (1944–1945)*. Fordította: SIPOS Balázs. *Múltunk*, 2013/4. 105.

- ◆ az 1943–1944-es, valamint az 1945–1957-es naplóiban (mindkét esetben az autorizált kiadásra gondolok; az előbbi először 1945-ben, az utóbbi első ízben 1958-ban jelent meg);
- ◆ az úgynevezett teljes naplókban, amelyek a szerző kihagyásait is tartalmazzák, és kötetben először az író halála után jelentek meg;⁵
- ◆ némely éveket az említett periódusból érint és tárgyal a *Hallgatni akartam* című memoárban,⁶ amely szintén halála után jelent meg, és amelyet az *Egy polgár vallomásai* című önéletrajzi mű és a *Föld, föld!...* című „emlékezések” közötti összekötő kapocsnak, azaz az emlékező sorozat hiányzó darabjának szokás elképzelni;
- ◆ a már említett, 1972-ben publikált *Föld, föld!...* című emlékezésében;⁷
- ◆ és az ennek szintén megjelent „teljes változatában”, amely azonban inkább egy nem könnyen olvasható, úgynevezett genetikus kritikai kiadáshoz hasonlítható;⁸
- ◆ az *Európa elrablása* címen 1947-ben megjelent útinaplójában;⁹
- ◆ a *San Genarro vére* című 1965-ös regényében, amely „harmadik személybe kivetített önéletrajz”;¹⁰
- ◆ a *Szabadulás* című regényben, amelynek „az utolsó javítások előtti változatát négy hónap alatt készítette el, [1945.]

⁵ Az 1943–1944-es és az 1945-ös teljes napló (a kéziratot mindkét esetben Rátz Mária gondozta) 2006-ban látott napvilágot a Helikon Kiadónál a Márai-életműkiadás új sorozatában. A korábbi kiadásban a kihagyott részeket közölték: MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Toronto, 1991.

⁶ Erre lásd például ALMASI Miklós: Magyarország-report – 1938, és tovább (Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013.) *Mozgó Világ*, 2013/11. 99–102.

⁷ MÁRAI Sándor: *Föld, föld...!* Vörösváry–Weller, Toronto, 1972.

⁸ Sajtó alá rendezte: KOVÁCS Attila Zoltán. Helikon Kiadó, Budapest, 2014.

⁹ Révai Könyvkiadó, Budapest, 1947. (Márai Sándor Munkái. Révai könyvtár, 9.)

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: I. m. 140–141.

júliustól szeptemberig”,¹¹ de amelyet csupán 2000-ben adtak ki.¹²

Látszik, hogy nagyon különböző műfajú (napló, emlékirat, önéletrajz, regény) és színvonalú szövegekről van szó, amelyeket azonban ennek ellenére is lehetséges történeti forrásként tárgyalni. Egységes vizsgálatuk mellett szól, hogy véleményem szerint Márai mindegyikben „az igazi történelmi élményt”¹³ kívánta megragadni és egyúttal megismertetni (bár ezt és a következő meghatározást naplójában adta). Ahogy fogalmazott: „Spenglernek igaza van: a jó történetíró olyan, mint a költő: látomása van a világi cselekményről. Az a történetírás, amely csak megállapít és csoportosít, nem ad képet az *élményről*, melynek tartalma az emberi sors az időközön át, halott törmeléseket rakosgat, címkéz, skatulyáz.”¹⁴

Kérdés természetesen, hogy mit is jelent az a bizonyos „igazi történelmi élmény”: mennyiben függ össze a történeti valóság és a történelmi hitelesség kérdésével. Ez azért fontos, mert Márainál nem könnyű a regény és az önéletrajzi mű szétválasztása, és a kérdés másként merül fel, ha az irodalomtörténet-írás felől közelítjük meg, és másként, ha a történetírás keretei között vizsgáljuk. Ami az előbbit illeti, Szegedy-Maszák Mihály Márai-életrajzában egyenesen úgy fogalmaz, hogy valójában csupán „pragmatikai kérdés”, hogy (például) a *Napnyugati őrző*ratot minek olvassuk: regénynek, ahogy Márai jelölte, vagy önéletrajzi műnek, ahogy bizonyos életrajzi tényekkel való azonosítás miatt kínálja magát. Szegedy-Maszák azt is hangsúlyozza,

¹¹ RÓNAY László: I. m. 404.

¹² MÁRAI Sándor: Szabadulás. Helikon Kiadó, Budapest, 2000.

¹³ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. Helikon Kiadó, Budapest, 2004. 151.

¹⁴ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. I. m. 14. (A második kiemelés tőlem – S. B.) Itt említem, hogy Márai naplói együttal vallomások is. 1947-es úti jegyzeteit olvasva ezt írta naplójába: „az utazásból csak az a fontos számomra, ami az út élményének hatása alatt *bennem* történik [...], s nem a világ”. Illetve: „Igaza van [André Gide-nek], amikor azt írja, hogy naplójának csak azok a részei érdemelnek figyelmet, amelyekben nem ad hírt semmiféle időszerűségről. A gondolat csak akkor életképes, ha nem tapad hozzá az időszerű nehezéke.” MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947*. Helikon Kiadó, Budapest, 2007. 35., 38. (Kiemelés az eredetiben.)

hogy Márai esetében az önéletrajz és a regény közötti különbség alapja nem a tény és a kitaláció ellentéte, megkülönböztetése; a különbség valójában a „kitaláltság módozataiban” keresendő.¹⁵ Azaz fikció önéletrajzaiban és visszaemlékezéseiben egyaránt található – ami történetírói szempontból szintén alapvető jelentőségű. Innen nézve legalább három kérdést lehet feltenni. Az első, hogy mi a különbség és mi a hasonlóság a regények, a memoárok, a teljes és a „hiányos” naplók között a hitelesség, a tapasztalat megismerése, az ezekre irányuló írói szándék szempontjából. A második, hogy mit tudhatunk meg ezekből (elsősorban természetesen a naplókban) az adott periódusról, és a harmadik, hogy a különböző szövegek miként ábrázolják „ugyanazt”.

És itt két lényeges filológiai megjegyzést kell tenni.

Az egyes kiadások útmutatása szerint az 1945-ös és az 1946-os teljes napló az „eredeti kézirattal összevetett és bővített szöveg”; az 1947-es „kézirat hiányában” az *Ami a naplóból kimaradt, 1947* és a *Napló, 1945–1957* alapján „készült”; az 1948-asról ilyen információt nem közöl a kiadás. Azaz valójában nem azonos tulajdonságokkal bíró szövegekről van szó. Ez az oka annak, hogy hol a teljes naplóra, hol viszont az *Ami a naplóból kimaradt* vonatkozó kötetére utalok.

A másik: a teljes napló bizonyos helyeken nem a „hiányos napló” kiegészített változata. A különbség ugyanis, mint már említettem, részben más. A szerző által jóváhagyott 1945–1957-es naplóban található olyan szövegrészeket, amelyeket Márai a kiadásra készítve átírt, olykor módosítva a szövegrész jelentését. Ami újabb kérdéseket vet fel. Vajon melyik szövegvariáció tükrözi (inkább) a szerző történelmi tapasztalatát? Vajon melyik verziót tekinthetjük történelmi szempontból „igaz(abb)nak” vagy „hitelesebbnek”? Beszélhetünk-e arról, hogy az utólagos átírásokkal, kihagyásokkal fiktív történetek kerültek a naplóba?

Mivel tanulmányomban az 1945-ös naplókra koncentrálok, még egy elemzési szempontot kell megemlítenem. Ha az

¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: I. m. 62–63.

1945–1957-es napló és az 1945-ös teljes napló reprezentációit vetjük össze, akkor számításba kell venni, hogy ezek kontextusa egyrészt 1945 Magyarország, másrészt az 1950-es évtized végének Amerikája, illetve a nyugati magyar emigráció, hiszen ezek voltak a szöveg keletkezésének meghatározó körülményei. Azaz míg az 1945-ös teljes napló Magyarországról tudósít, az 1945–1957-es napló 1945-ös bejegyzései többek között arról, hogy Márai Sándor miként látta a nyugati magyar emigrációt.

A szépíró „és” naplóíró Márai

Irodalomtörténeti közhely, hogy Márai Sándort az 1930-as évek közepén már bizonyosan foglalkoztatta a naplóírás mint szépírodalmi tevékenység kérdése. Ennek az állításnak a bizonyítékeként – jogosan – arra hivatkoznak, hogy 1935-ben jelent meg a *Nyugatban* Jules Renard abban az évben kiadott „teljes” naplójáról írott recenziója (amely naplónak már az 1920-as évtizedben jelent meg válogatott kiadása).¹⁶ Ugyanakkor elfeledkeznek arról, hogy Márai első regénye 1928-ból, a *Bébi vagy az első szerelem* formáját tekintve napló. Ez az ötvenhárom éves elbeszélő „dátumozott”, augusztus 4-e és június 20-a közötti „feljegyzéseit” tartalmazza, s érinti továbbá az elbeszélő huszonnyolc évvel korábbi naplóírói tevékenységét, azaz valamiféle szerzői önreflexióról is tudósít.¹⁷ Ebből a nem túl jól sikerült naplóregényből még mindaz hiányzik, ami Márai naplóit jellemzi. Ezért inkább a *Naptárcsere* című művét tekintem a naplók „előtanulmányának”.

Az első komoly visszhangot kiváltó, történetírói szempontból úgynevezett én-forrásként vizsgálható Márai-szöveg a már említett *Egy polgár vallomásai*, amely 1934-ben jelent meg – és ugyanekkor jelent meg a *Bolhapiac* című kötetben a *Naptárcsere*

¹⁶ Louise BOGAN: Preface. In: *The Journal of Jules Renard*. Ed. and translated by Louise BOGAN–Elizabeth ROGET. Tin House Books, Oregon–New York, 2008. 9–11.

¹⁷ MÁRAI Sándor: *Bébi vagy az első szerelem. A nővér*. Helikon Kiadó, Budapest, é. n. 9., 15.

című írása, amely egy bibliofil könyvsorozat részeként 1935-ben önállóan is napvilágot látott.¹⁸ Benyomásom szerint azért tekinthetjük ezt a későbbi naplók előzményének, mert Márai ekkor „próbálta ki” (alkalmazta) a későbbi naplóírás(á)ra jellemző technikákat. Ezt annak ellenére így gondolom, hogy Fried István úgy véli: a *Naptárcserében* nem „az Idővel való szembeszegülés, az Időnek kiszolgáltatottság, az Időnek önmagáévá élése későbbi [naplóírásra jellemző] kérdésfeltevéseit előlegezi”. Viszont ugyanő azt is írja: „a szerep és szereptudat ellentmondásait, én és a világ viszonya lehetségeségének problematikus voltát példázza” a szöveg, valamint és „mégis: a jelentések több-rétegűsége szerint összekuszálja a lehetséges jelentésszinteket, részint differenciálja, hogy önironikus zárással kitegye a maga kérdőjelét a cselekvés ilyen és olyan értelmezése után”.¹⁹ E szavak akár a következő 1945-ös naplóbejegyzésre is igazak lehetnek: „Egy folyóirat »Végre nyomtatásban« címmel bejelenti, hogy Sz. Z. költő versei, – melyeket a nyilas és náci rémuralom esztendeiben csak titkos összejegyzeteleken ismerhetett meg a közönség, – végre napvilágot látnak. Mutatóba közöl néhány lírai szemelvényt. Az első vers, melyet olvasok, így kezdődik:

»Adolf, Adolf, te viszketeg

Bőrbeteg szörnyeteg...«

s a folytatása is ilyen lendületes. E versek olvastakor megint csak azt írhatom e naplóba, amit legutóbb a »Harc« című, időközben kimúlt antiszemita szaklapban közölt »legszebb antiszemita vers« olvastakor jegyeztem föl; a magyar líra él.”²⁰

Témánk szempontjából azonban ennél (azaz az írói technika azonosításánál) fontosabb Fried következő és hosszabban idézett megállapítása a *Naptárcseréről*, ami mintha még inkább a meglátásomat támasztaná alá: „[...] a fölsvillantott események írásos emlékei kommentárokkal kerülnek elénk, s a kommentárok nemcsak elválnak (például modalitásukkal) az emlékek

¹⁸ Budapest, Hungária Könyvek 2. A bibliofil kiadás kötését Kner Erzsébet tervezte, a rajzokat Szegedi Szűcs István készítette.

¹⁹ FRIED István: Márai Sándor naptárt cserél. In: Uő: „Ne az író történeten, hanem a műve.” *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 89.

²⁰ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. I. m. 39.

írással formájától, hanem relativizálják, többnyire kicsinyítik is azok jelentőségét. [...] a múlt nem alkot összefüggő történetet, mivel immár jelentéktelennek látszó mozaikokra hull szét, a jelentős, a »fontos« lejegyzetlen marad. [...] A szó szerinti magyarázatra épülhet az, ami *történelemszemléletnek* nevezhető: Márai részint ironizáló párhuzamosságokkal helyezi bele a hétköznapi életet a történelmi múltba [...], részint a megtörtént (vagy megtörténni látszó, a megtörténést igénylő) események hiábavalóságát jelzi [...]”²¹

Az idézetből kihagyott, az ironizáló párhuzamosságokra utaló példa („Már a phöníciaiaknak mennyi dolguk volt... Nekem is sok dolgom volt, életem lezajlott történelmi szakaszában, a múlt évben”) egyrészt a naplóból ismerős szerkezeti megoldás: a távoli esemény és az ehhez fűzött személyes élmény, emlék összekapcsolása. Másrészt a naplóból is ismert ironikus kommentárra példa, hiszen – ahogy Rónay László is megjegyzi – a naplókban „eltökélt vallomások, hitvallások tőzsomszédságában” szerepelnek játékos, ironikus „kitételek, amelyek módosítják a szerep egysíkú voltáról hangoztatott nézeteket”.²²

A jelentések összekuszálása tehát a naplókban és a *Naptárcserében* egyaránt előfordul, ahogy a hétköznapi és a kivételes összekapcsolása is. Amihez azt tenném hozzá, hogy ebben a rövid műben a fontos–nem fontos Márai naplóira jellemző megkülönböztetése is hangsúlyosan szerepel. Előző évi naptárát szemlélve az elbeszélő azt állítja, hogy ami fontosnak számított *akkor*, az *ma* már nem az. „S ami »fontos« csakugyan történt, annak nem találok nyomát az előjegyzési naplómban... Az csak úgy történt, mellékesen”²³ – írja Márai. Aki az 1948-as naplójában azt is lejegyezte, hogy vannak olyan egészségügyi problémák (és ilyenek például az emésztési nehézségek), amelyek teljesen érdektelenné teszik a körülöttünk zajló történelmi eseményeket – azaz megfosztják azokat jelentőségüktől: „Kétségtelenül irtózatossá lesz, ha kitör az új világháború,

²¹ FRIED István: I. m. 89–90.

²² RÓNAV László: I. m. 627.

²³ MÁRAI Sándor: *Naptárcsere*. In: Uó: *Bolhapiac. Tárcanovellák*. Helikon Kiadó, Budapest, 2009. 118.

az atombombák ezerfokos izzásában elpusztul minden, ami az előző két világháborúból és az európai civilizációból megmaradt.

Ez borzalmas lesz. De bizonyos az is, hogy engem e pillanatban jobban érdekel, miért nincs már negyednapja székletem [...] Többféle történelem van.”²⁴

Márai naplóiban tehát a történelem és az egyén kapcsolatának két iránya van. Az egyik irányból nézve az elbeszért történelmi esemény teszi hitelessé a szerző leírt tapasztalatát, azaz azért hihető a közölt személyes élmény, mert az ismert történelmi esemény a „háttérből” hitelesíti. A „történelem valósága” teszi az olvasó számára valóságossá a szerző életeseményeit. Azaz a történelem hatása az egyén életére maga a hitelesítés. A másik irányból szemlélve: az elbeszért történelmi eseményeket az emlékező vagy a naplóíró hétköznapi élete teszi átélhetővé, hiszen ez a bizonyítéka annak, hogy a szerző tényleg ott volt az „események sűrűjében”, megélte azokat, nem hallomásból ismeri csupán a részleteket, a tényeket. Ebben az esetben a hitelesítés alapja a személyesség, a személyes és privát (vagy intim) történés. Az, hogy az egyén tényleg ott és akkor élt, ahol és amikor valami fontos történt (például a fenti idézetben: a személyes közlés felnagyítja és idézőjelbe teszi, eltávolítja, de egyúttal hitelesíti is az atomháborútól való szorongást). E miatt az odavissza történő hitelesítés miatt tekintjük fontos forrástípusnak általában a naplót, a visszaemlékezést vagy az önéletrajzot²⁵ – és különösen Márai naplóit. Amelyek hitelességét – az olvasók szemében – e személyességen kívül a „teljes napló” felirat tovább növeli, hiszen valamiféle korábbi titok leleplezését ígéri.

²⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948*. Helikon Kiadó, Budapest, 2008. 47. Ehhez hasonló gondolat egyébként az 1941-es *Az igazi* című Márai-regényben is felbukkan, csak ott a szerelmi bánat határozza meg, hogy mi a jelentős: „A telefonnak ilyenkor nincs semmi értelme, a lapok tele vannak teljesen érdektelen hírekkel, közömbös értesülésekkel, például azzal, hogy kitört a világháború vagy elpusztult egy milliós főváros néhány utcásora.” Vö. *A teljes napló, 1948*. I. m. 100., 102.

²⁵ Tulajdonképpen emiatt a jellemző miatt tartják a laikusok valódi naplóként történelmi forrásnak Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című regényét.

Egy szépíró naplóíról van tehát szó, aki szépírói technikák révén is tudja növelni a történelmi hitelesség érzését – regényeiben is, kitalált önéletrajzaiban is. Egyszerre vizsgálhatjuk a valóság, a hitelesség és az ábrázolás kérdéseit – másként szólva a cselekvő (író) egyént és produktumát. (Ezért is fontos tehát az a kérdés, hogy a *Naptárcsere*, amely teljes egészében fiktív, tekinthető-e a naplóírás *egyik* előtanulmányának.) Ennek kapcsán Anne Frank naplójára utalnék, amely Philippe Lejeune szerint „a műalkotás és dokumentum határvonalán táncoló szöveg [...]”²⁶ – ahogy az előttünk lévő Márai-naplók még inkább.

Az, hogy egy író naplójáról van szó, más miatt is egyszerre teszi könnyebbé és nehezebbé a dolgunkat. Az író számára ugyanis a naplóírás nem különös tevékenység, nem valamiféle kilépés a világból vagy a munkából, ellentétben a nem írásból élőkkel, akik ilyenkor a megszokottól eltérőt tesznek. Esetükben a naplóírás többnyire nem is rendkívüli cselekvés – ami természetesen publicistákra, újságírókra is igaz lehet, akik egyrészt a „történetírás ötőrai lapzártával” művelői, másrészt naplóikban, memoárjaikban az újságjelleg (és a cenzúra) kötöttségei alól felszabadulva tudósítanak másként ugyanarról a világról.²⁷ Az írók és a folyton író nem-írók (újságírók, kutatók) között lévő további különbség, hogy az író a naplóirodalom fontosabb darabjaihoz mint szépirodalmi előzményhez viszonyul, valamint naplóját elhelyezi a szépirodalmi művek hierarchiájában – és gyakran regényeihez, novelláihoz, drámáihoz viszonyítva kevésbé értékesnek tartja azt.²⁸ Márai viszonya a naplóíráshoz – az írók között nem egyedülálló módon – ambivalens volt: egy helyen például azt írta 1985-ös naplójába, hogy aktuálisan éppen nem ír semmit (tudniillik szépirodalmat – tehát a naplót

²⁶ Philippe LEJEUNE: A naplóját író Anne Frank. In: Uő: *Önéletírás, élet-történet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Szerk.: Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 179.

²⁷ Erre jó példa SALY Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv, 1939–1944*. Anonymus, Budapest, 1945.

²⁸ Az egyik lehetséges ellenpélda Móricz Zsigmond, akinek lejegyzései ugyan naplót alkotnak, olykor mégis inkább naptárra (például Török Sophie naptárára), olykor háztartási könyvre emlékeztetnek.

éppen nem tekintette annak),²⁹ miközben a naplóírást (mint az említett Renard-tanulmánya is bizonyítja) általában az írói halhatatlanság egy formájának vélte. (Bár ekkor [1985-ben] már datált feljegyzéseket írt, nem valószínű, hogy a formának [azaz a naplójelleg illetően hangsúlyozásának] szerepe lenne a naplóírás megítélésében.) A naplóíráshoz való viszonyt befolyásolta az is, hogy „[b]izonyos korszakaiban Márai számára a naplóírás jelentette az irodalomban való folyamatos tevékenység [egyetlen] lehetőségét”.³⁰

A helyzet bonyolultságát Z. Varga Zoltán így foglalja össze: „Márai a naplót önálló irodalmi műfajnak tekintette, annak erényeivel és fogyatékoságaival együtt. 1942-ben, az *Ég és föld* című művében még azt írja, hogy »a naplókat soha nem szívelhettem igazán, nem az én műfajom«, kifejtve, hogy nem hisz az őszinteségben, sem a titkok kimondhatóságában, s hogy az írás, mely megérdemli ezt a nevet, mindig a nyilvánosságnak készül és megszerkesztett. Ezt a hitvallását Márai naplóíróvá válva is megőrzi, ám a »melléktermék« életművön belüli helye az 1946-ban közölt Renard-esszében megváltozik,³¹ hisz »a napló, melyet [Renard] csak úgy ’mellékesen’ vet papírra, talán ez az igazi feladat – s minden más, amit kétségbeesett műgonddal alkotott, elvész az időben; de ez a melléktermék megmarad.«”³² Amihez azt kell hozzáfűzni, hogy a naplóíró Márait nem csupán Renard hatott, hanem vélhetőleg Goethe, egészen pontosan az *Utazás Itáliában* is példaként lebeghetett előtte, miként – többek között – a naplóíró Julien Green, André Gide és Charles du Bos.³³

Déry Tibor érdekes módon hasonlította össze a regényt és a naplót, a regényírást és a naplóírást éppen Renard naplóírói kapcsán. Ő a naplóírás napi kényszer jellegét hangsúlyozta, amely

²⁹ „Nem írok, nem olvasok, de néha álmodom, hogy írok valamit.” Idézi RÓNAY László: I. m. 605.

³⁰ Uo. 599.

³¹ Itt talán tévedés van, mivel Renard naplójáról először 1935-ben közölt esszét a *Nyugatban*, és az idézett rész is itt jelent meg először.

³² Z. VARGA Zoltán: I. m. 342.

³³ RÓNAY László: I. m. 622., 628–629.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: I. m. 99.; MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947*. I. m. 36., 37–38.

a hivatalnokokéra emlékeztető életritmust követel az írótól, illetve – talán érdekesnek tűnő módon – a regény „folyamjellegét” állította szembe a napló töredezettségével.³⁴ Szempontunkból azonban érdekesebb és fontosabb az, amit a valóság megragadhatóságáról írt. Úgy fogalmazott ugyanis, hogy a naplóírás igazi nehézsége az átélt, a megtapasztalt megragadása: „a szóra váltás kényszere az én életemnek is számtalan eleven pillanatát »fojtotta« meg, mert még kibontakozásuk előtt, már magzat korukban megfogalmaztam őket. Jól vagy rosszul – inkább rosszul –, de formát akartam adni magamban a még formálódónak, a még meg nem érettnek. Az érzésnek vagy a gondolatnak úgyszólván még ki sem nyílt a csipája, már hajtogattam a mondatot, melybe majd bepólyázhatom. De mivel az élmény mindig fürgébb volt a tollamnál, már régen talpon termett, s kifutott láthatárom mögül, mire a szóval utána tudtam volna sántikálni. [...]

Naplót csak oldottan lehet írni, a kézre hagyatkozva, nem az elmére; az a csiszolt, szikrabetű ékkő forma, ahogy Jules Renard keze alól kikerült, csak egy egészen kivételes agynak sikerülhet, s akkor is, mint ahogy panaszozza, csak regényírói tehetségének öngyilkossága árán.

[...] regényt az ember *folytat*, s nem kezdi meg naponta újra – a kezdés kínjai! –, mint a naplót, melynek minden feljegyzése új nekifutást kíván. Az egyszer már elkezdett regény szinte önerejéből növekszik, az író már csak kihordja, de a naplónak mindegyik jegyzete – a Jules Renard-féle minta szerint – új mű, újraszülendő.”³⁵

Déry feljegyzése legalább négy ok miatt érdekes a számunkra. Egyrészt azért, mert a prózaírók napló- és regényíráshoz való egy lehetséges viszonyáról tudósít, ami Márai személye miatt fontos. Másrészt a napló és az idő (a történész egyik fontos

³⁴ Ez Thienemann Tivadar „folyó-írás” fogalmát juttathatja eszünkbe, noha ez az irodalmár monográfiájában a sajtót jelöli. Ám úgy fogalmaz: az idősjajtó „mindig befejezetlenül halad tovább az idő végtelen folyamán, megszakadhat, de elvben sohasem fejeződik be, szüntelenül leperreg, mint az idő, amellyel összefonódik”. THIENEMANN Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, 1931. 181–186. (Minerva-könyvtár, 25.)

³⁵ DERY Tibor: *A napok hordaléka*. Fapadoskonyv.hu

vagy legfontosabb témája) viszonya miatt, az írói oeuvre és naplója kapcsolata okán, de leginkább azért, mert az „élmény” kapcsán leírtak a történelmi tapasztalatra, a „történelmi élményre” is érvényesnek tűnnek.

A tapasztalat, mint másutt kifejtettem,³⁶ egy esemény jelentéssel való felruházása, az esemény és jelentésének együttese (a „Milyen tapasztalataid voltak?” kérdésre adott válasz). A naplóíró a jelentéssel bíró események (a tapasztalatai) közül némelyiket – második lépésben – rögzíti, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy meg kell különböztetnünk egymástól az elsődleges tapasztalatot és az újabb szelektálás révén létrejövő másodlagos tapasztalatot. E kétlépcsős folyamatot John Bornemant így írja le: „Még a történésük közben megfigyelt performatív aktusoknak is át kell esniük egy, az eseményt időben követő rekonstrukción, mielőtt textuális formát öltenének.”³⁷

A tapasztalatok („események”) közül való választást és a naplóbejegyzések megformálását (ami újabb eltávolodás az eseménytől) befolyásolja az, amit a naplóíró a műfajról gondol, illetve az a funkció, amire naplóját szánja. Ez lehet terápiás cél, a későbbi emlékezés megkönnyítése saját maga számára, egy vagy több konkrét személynek szóló üzenet készítése, forrásanyag előállítása egy későbbi publikus önéletrajzhoz, visszaemlékezéshez, vagy publikálásra szánt napló kézírata.

Napló, 1945–1957 és az 1945–1948-as „teljes naplók”

Márai Sándor 1945–1948 közötti naplókézíratai egyrészt publikálásra szánt naplókötet(ek) nyersanyagai, másrészt a *Föld, föld!*... nyersanyagaként is használta ezeket a feljegyzéseit. És

³⁶ SIPOS Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: HORVÁTH Jenő–PRITZ Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2012. 103–109.

³⁷ JOHN BORNEMAN: Elbeszélés, genealógia és történelmi tudat: a széthulló személyiség. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1999. 200.

éppen ezért lehet kérdés az egykorú feljegyzések, az utólag megkonstruált *Napló 1945–1957* és a *Föld, föld!...*, illetve az ezekbe foglalt tapasztalat(ok) viszonya. Utóbbi két írásában Márai a történet vége (a megírás ideje) felől rendezte el tapasztalatait, mégpedig úgy, hogy *új jelentéssel* ruházott fel korábbi eseményeket. Egységes történetet próbált alkotni: olyat, amelyben az ő élettörténete, személyisége is koherens – vagy legalábbis koherensebb annál, mint amit a napló kézírata mutat a tépelődő, egy-egy kérdésben önmagával ellentétbe kerülő Márairól (például az emigrálás megítélésével kapcsolatban).

A *Napló 1945–1957*-ben leginkább olyan módon tette egységesé a szöveget és rendezte el a vége felől visszanezve, hogy sok mindent kihagyott. Ennek az oka egyrészt az volt, hogy ekkor már egy strukturált szöveget alkotott, azaz az átélt társadalmi változások eredményeként új koncepció szerint „válogatta át” és egyúttal – mint említettem – egységesítette az életeseményeit (azaz konceptualizált). Másrészt a lehetőségek hiányát kell említeni, hiszen egy hatalmas mennyiségű kéziratanyagból kellett 1958-ban egyetlen kötetre valót kiválogatni. Mindezek mellett az is lényeges, hogy Márai naplói (eltérő mértékben ugyan, de) visszaemlékezéseket, önéletrajzi töredékeket is tartalmaznak. Általában is igaz, amit Z. Varga az 1943-as napló kapcsán említ: „a napló időbeli szerveződése nem csupán a lineáris időrenden alapul [... a] naplójegyzetek sokkal inkább töredékes visszaemlékezésre hasonlítanak, nem pedig a későbbi visszaemlékezést segítő feljegyzésekhez”.³⁸ E megjegyzés a napló és memoár sokszor igen kacifántos viszonyára hívja fel a figyelmet, amely viszony szempontunkból nem a megformálás módja miatt problematikus, hanem a rögzített valóságok eltérései miatt.³⁹ Ráadásul, mint már utaltam rá, Márai a megjelenésre

³⁸ Z. VARGA ZOLTÁN: I. m. 345.

³⁹ Lásd például PRITZ Pál: Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében. *Grotius*, 2010. Forrás: http://www.grotius.hu/doc/pub/INIBXG/2010_128_pritz_pal_emlekirat_es_torteneti%20valosag.pdf; (Letöltve: 2016. 08. 11.) Uő: Emlékirat és napló, avagy emlékirat a naplóban. In: BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 2012. 501–514.

előkészítve bizonyos pontokon átírta a naplóbejegyzéseit – azaz *naplójában* ugyanazon történelmi idő esetében *se választható szét a napló és a memoár*. Az 1945–1957-es naplókötet esetében konkrétan arról van szó, hogy csak a teljes naplóval való összevetés után tudjuk meg, hogy melyik – például – 1945-ös eseményről való beszámoló naplószerű, és melyik emlékezés.

A konceptualizálás kérdése más szempontból is elemezhető. Ha a *Napló 1945–1957* című kötetet a hol kezdődik és hol ér véget kérdését feltéve vizsgáljuk, szembeötlő, hogy egy eddig nem említett szempontból kerek történetről van szó. A Leányfalun megjelenő orosz katona és a rabbi találkozásának, a karóra elrablásának elbeszélése az első történet, és az amerikai állampolgárság megszerzése, az eskü leírása az utolsó. Egy 1945 elején kezdődő és 1957-ben végződő útról van tehát szó: a haza elvesztéséről és egy új (olyan, amilyen) haza vagy otthon megtalálásáról. Két idegen kultúrával való találkozásának, illetve a haza anyanyelvben és nemzeti kultúrában való „átmentésének”, „felépítésének” történetét követhetjük nyomon. Ezen az úton az első kommentár a rabbi kijelentése („Kérem, milyen csalódás ez!”), az utolsó pedig az esketést végző bírőé, akinek „Előadása monoton, papos. »Ez az ország nem földi Paradicsom« – mondja. – »Kövessenek el mindent, hogy jobb és tökéletesebb legyen. Thank you!« – mondta. És kiment a tereméből.”⁴⁰

Az *utazás története* tehát nem az emigrálással, a fizikai helyváltoztatással, hanem már 1945 elején elkezdődött. Az emigráció és ennek oka ebben a kötetben furcsa módon jelenik meg. Érdekesnek tűnik, hogy az 1945-ös év bejegyzéseinél az elvágyódásnak szinte nincs is nyoma: amikor Márai a polgári életforma elvesztésének kérdését tárgyalja, akkor nem külső erőkre utal, sőt. A Budáról Leányfalura kimentett könyvei kapcsán azt írja, hogy „Ezzel a kocogó, szekeres utazással ér véget egy életforma”, a „polgári világképről” pedig azt, hogy „egész testemmel érzem a rejtélyes fenyegetést, mely a polgári világképre nem is annyira az ellenséges világból, mint inkább a polgári lélekből kiárad”. Az „oroszok” és egy új világ kérdéséről értekezve azt

⁴⁰ MÁRAI Sándor: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 7., 339.

rögzíti, hogy a „magyar polgári társadalom” hiába várja, hogy az „oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénköbűzzel”, és „kiirtják” a régi világot.⁴¹ Az évet lezáró utolsó előtti bejegyzésben merül fel a svábok kitelepítése, és a nagyhatalmak könyörtelen és embertelen politikája miatt, hogy ki kellene lépni „– így vagy úgy – ebből a társadalomból. Ebből a világból.”⁴²

Azt látjuk tehát, hogy az 1945–1957-es naplókötetbe beválogatott feljegyzések között szövegszerűen nem találunk utalást az emigrálásra.

Ezzel szemben az 1945-ös teljes naplóban Márai már igen korán rögzítette: „az első alkalommal elmegyek ebből az országból, ahol magyar, sváb, zsidó egyformán megtagadták az igazi műveltséget”. Buda ostromakor, miközben számot vetett azzal, hogy könyvei, ruhái és mindene elpusztul, azt írta: „De talán jó lesz arra [ez a pusztulás], hogy a végén, ha menni kell, könnyű poggyásszal induljak útnak.” Pár oldallal hátrébb a bécsi és az amerikai vagy angliai emigráció lehetőségét mérlegeli („Talán Bécs, ha nem pusztul el. Talán ott lehetne átélni az elkövetkező egy-két esztendőt, amíg tökéletesen megtanulok angolul – írni is! –, amíg kinyílik a világ, járni kezdenek a hajók.”). Majd konkrétabb tervet sző: két évig marad Magyarországon, azalatt megtanul angolul, és „akkor remélhetem, hogy kijutok ebből a robinsoniádából külföldre. Itt nem köt többé semmi.”⁴³

Azt látjuk tehát, hogy Márai már 1945 elején úgy döntött, hogy emigrálni fog, és ezt 1945-ös naplójában többször meg is írja. Ugyanakkor a *Napló 1945–1957*-ben ezt az elhatározását (konkrét módon) nem említi, miközben ez a kötet az „oroszok” magyarországi megérkezésétől az ő amerikai „megérkezéséig-befogadásáig” tartó útját mutatja be. És ettől az „oroszok” megérkezése lesz az indulást motiváló tényező (ezzel a jelentéssel ruházza fel Márai), miközben az 1945-ös (teljes) naplóból az látszik, hogy eredetileg a magyar társadalomban való csalódásának hatására döntött a távozás, az elutazás mellett.

⁴¹ Uo. 14., 16.

⁴² Uo. 24.

⁴³ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. I. m. 15., 30., 36., 45.

Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a következő évek („teljes”) naplóinak tanúsága szerint olykor elbizonytalanodott az emigrálást illetően, olykor más okokat (elsősorban személyes írói lehetőségeinek szűkülését, megszűnését, politikai retorziókat) említ.⁴⁴

Mindez két szempontból is érdekes.

Egyrészt azért, mert egy 1957-es bejegyzése azt sugallja, azt az értelmezést is megengedi, mintha Márai attól való félelmében távozott volna Magyarországról, hogy „kényszerítik cinkosnak egy gaztettben”⁴⁵ (ennek persze lehetett *megerősítő* szerepe az indulásában). Mindez az *emigrálás okainak elmagyarázása céljából írt* „emlékezés”, a *Föld, föld!...* beállításához hasonlít, amelyben az író személyes üldözése és elhallgattatása az emigráció fő motívuma: először üldözték, majd rá akarták venni, hogy publikáljon, szólaljon meg, hogy „a kommunista jelszavak hangoztatása nélkül, de igazoljam a rendszert [...] bizonyítsam a megszólalás tényével, hogy a kommunista hatalom most már végleges. [...] megértettem, hogy el kell mennem az országból – nemcsak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem elsősorban és még sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni”.⁴⁶ Az azonban ebben a *regényben*, „fiktív önéletrajzban” kevésbé jelenik meg, hogy Márai 1945-ben és után (azaz emigrálása előtt) verses- és kispróza-kötetet publikált, *Varázs* című drámáját bemutatta a Pesti Színház, és könyv alakban is napvilágot látott, ahogy az *Európa elrablása*, a *Sértődöttek* két kötete és az *Ihlet és nemzedék* szintén. Az

⁴⁴ Például MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948*. I. m. 30., 47., 68., 74., 104., 105., 113., 117., 120., 133., 142., 155.

⁴⁵ MÁRAI Sándor: *Napló, 1945–1957*. Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 338.

⁴⁶ MÁRAI Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Helikon Kiadó, Budapest, 1991. 299–300. – Márai az 1948-as teljes naplóban is rögzítette egyrészt a kommunista kritikusok támadásait, másrészt lehetőségei „beszűkülését” (például könyvkiadója államosítását, lényegében publikációs tilalmát). Ám talán ugyanennyire hangsúlyos a „magyarság” kollektív elítélése, a szerző szerint létező erkölcsi és műveltségi hiányok miatt. Igaz, ezek a megjegyzések nem annyira indulattal telítettek és direkttek, mint 1945-ben voltak, és mintha a korábbinál gyakrabban „csomagolta volna” ezeket a megjegyzéseit az „igénytelen tömeg/tömegember” kapcsán José Ortega Y Gasset által leírt gondolatokba. MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948*. I. m. 48–49.

1945-ben megjelent 1943–1944-es napló ezzel szemben felbukkan a teljes szövegben – de Márai csupán a kommunista lapok nemtelen támadását foglalta össze,⁴⁷ miközben arról nem írt, hogy a kötet a karácsonyi könyvpiac egyik nagy sikere is volt, sőt egy egykorú feljegyzés szerint Márai népszerűbb lett 1945 végére, mint 1945 előtt.⁴⁸ Lehetséges, hogy a napló éppen Márai írói lehetőségeinek ábrázolásában nem tükrözi a szerző valós helyzetét?

Másrészt ez azért is érdekes és paradoxon, mert Márai az 1945-ös teljes naplóban az „oroszokról” bizonyos szempontból kedvező képet fest. Z. Varga szerint a teljes naplót „az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák részleges újraírása [jellemzi] a személyes élmények hatására”. Így fogalmaz: „Márai – Spengler hatására is – a Horthy-rendszer bukása után kész egy új világ-történelmi korszak képviselőinek tekinteni a kommunizmust képviselő oroszokat. Persze az oroszokról adott kép a mindennapi együttélés kis színes jeleneteivel olykor ironikus és fölényes, olykor pedig – az erőszakoskodások hírére – kritikus, mégis, a németekhez és a régi, bukott, majd az új, 1946-tól egyre erősödő magyar rezsimek szimpatizánsaihoz képest még mindig valamiféle nyers, civilizálatlan, ám a természeti népek őszinteségét mutató kollektívumként ábrázolja. Elképzelhető, hogy az oroszokról alkotott kép Márai számára *csupán ellenpont a közelmúlt és a bontakozó jelen hatalmi elitjének jellemzéséhez, ám a polgári demokráciák és a szocializmus összebékítéséről* leírt eszmefuttatások, sőt, időnként személyes hitvallások, az adott pillanatban hitelesnek mutatják a kiállást.”⁴⁹

Szerintem itt tévedésről van szó.

1. Ha Márai „csupán ellenpontnak” szánta volna az „oroszok” ábrázolását, hogy kidomborítsa a régi és új hatalmi elit

⁴⁷ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946.* I. m. 101. – A *Föld, föld!...* kapcsán Rónay László is emlékeztet rá, hogy Márai az 1945–1948 közötti hazai irodalmi életet elfogultan ítéli meg, mivel „nem vesz tudomást arról, hogy élénk és színes volt a kép”. RÓNAV László: Egy polgár példamutatása. In: Uő: *Márai Sándor újratöltve. Tanulmányok.* Hungarovox, Budapest, 2016. 59.

⁴⁸ SZIKLAY László: Budapest olvasóközönsége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1946/1. 76., 84–85.

⁴⁹ Z. VARGA Zoltán: I. m. 350. (Kiemelések tőlem – S. B.)

negativumait, akkor legalább részben arról lenne szó, hogy utólag, a jövőből visszatekintve konstruálta meg ezt a szembeállítást. Márai ugyanis már az új hatalmi elit megjelenése előtt találkozott a Vörös Hadsereggel, és az „oroszok” 1945-ös ábrázolásában nem tapasztalni törést. A Vörös Hadsereg 1944 karácsony „másodnapján” érkezik meg Márai életébe, így reprezentációját az 1944-es napló végétől tanulmányozhatjuk, és akkor is ugyanazt tapasztaljuk.⁵⁰ Fontos érv tehát Z. Varga megállapítása ellen, hogy *egykorú naplóról* van szó. Ha a *Napló 1945–1957*-tel vetjük össze az eredeti feljegyzéseket, azt látjuk, hogy az utólagos összeállításban ez az „orosz”-ábrázolás csak részben ugyanaz, mint egykorúan volt, mivel – mint említettem – itt-ott átformálásnak, átírásnak látni a nyomát. Ha megnézzük a *Napló, 1945–1957* első bejegyzését és az utána nem szereplő, azaz a teljes naplóban szereplő, ám innen kihagyott részeket, akkor azt látjuk, hogy az *utólagos átírás éppen „az oroszokkal” kapcsolatos negatív sztereotípiákat erősíti*, és a szövegrész egésze is negatívabb: a pusztulást hangsúlyozza (ezt kívánom megmutatni a kiemelt szavakkal). Azaz Márai egykorúan kedvezőbben ábrázolta az „oroszokat”, mint utóbb, amikor már valóban volt tapasztalata az „1946-tól egyre erősödő magyar rezsimek”-ről.

A rabbi órája elrablásának leírása után Márai a „teljes naplóba” ezt írta: „Az órák iránt mutatott szenvedélyük érdekesebb. Mi lehet emögött? Nincs Oroszországban elég óragyár? Talán más is: a racionalizált, gépi civilizációban *nevelt* orosz tömegek hirtelen feléledt időélménye?” Majd a „végső”, filozofikus tanulmányt felvezető rész így kezdődik: „Most olvasom Spengler időmagyarázatát.”⁵¹

Ugyanez az 1945–1957-es változatban: „Mi lehet e szenvedély mögött, mellyel a Vörös Hadsereg katonái az órákra *vetik* magukat? Nincs a *Szovjetben* elég óragyár? Talán más is e szenvedély *rugója*: a gépi civilizációba *kényszerített* orosz tömegek [...] E napokban, mert *éppen nincs* más könyv a kezem ügyében

⁵⁰ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. I. m. 285. skk.

⁵¹ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945*. Helikon Kiadó, Budapest, 2007. 8–9. (Kiemelések tőlem – S. B.)

– amikor a világítás és az élethelyzet engedi –, megint Spenglerrel olvasom. A szakaszt, amely bizonyítani szeretné [...]”⁵²

A „[rá]vetik”, az „Oroszországban” helyett a „Szovjetben” és a „nevelt” helyett használt „kényszerített” az eredetinelől negatívabban teszik „az oroszok” ábrázolását (az órarugóra utaló „szenvedély rugója” viszont iróniát csempész a szövegbe). Emellett az 1945–1957-es változatból kimaradt, hogy „a tiszték, ha megtudnak ilyesmit, szigorúan büntetik”.⁵³ És más, későbbi példákat is találunk ilyen elhallgatásra. 1948-as találkozását a balatonkenesei kútásóval és családjával eredetileg így fejezte be: „Az oroszokról harag nélkül beszélnek, a németekről gyűlölettel. A nagy vihar még visszhangzik, tompa morajlással a lelkekben.” Ez a két mondat a *Napló, 1945–1957*-ben nem fordul elő.⁵⁴

Vajon mi motiválta Márait az eredeti naplóbejegyzés megváltoztatásában? Vélhetőleg az 1945 és 1957 közötti történet előbb említett egységesítésének, illetve a szöveg javításának szándéka. Ennél talán nehezebb kérdés, hogy vajon kitalálnak tekintendő-e a később megformált történet? Vajon a kettő közül melyiket tekinthetjük hitelesnek? Az azonnal, tehát egykorúan rögzített verziót, vagy a később le- és átírt szöveget? Szerintem mind a kettő hiteles, hiszen mind a kettő létező tapasztalatot közvetít, azaz a két szöveghely egyaránt antifiktív. Ám azt, hogy az első és a második változat is hiteles, más források alapján jelenthetjük ki,⁵⁵ hiszen a második „történet” tulajdonképpen nem Máraival történt meg. (Zárójelben említem, hogy a teljes naplóban annak is látjuk nyomát, hogy már egykorúan kétféle szövegverziót készített ugyanarról: az 1948-as szövegben Herczeg Ferencsel történő találkozása vagy Izrael megalapítása ilyen

⁵² MÁRAI Sándor: *Napló, 1945–1957*. I. m. 7. (Kiemelések tőlem – S. B.)

⁵³ Szintén kimaradt „a németesség” és „az oroszok” kicsit későbbi, jelentést módosító összevetése is: „A németek elutasították az oroszok méltányos ajánlatát, s Pest ostroma már éjjel-nappal tart; azért, hogy az orosz seregek két hónappal későbbén érjenek Pozsony vagy Bécs alá, a német hadvezetőség feláldozta Budapestet [...] Ezért nincs többé megbocsátás és irgalom a németesség számára. A magyarság átkozhatja a népet, amíg élnek magyarok.” MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945*. I. m. 9.

⁵⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948*. I. m. 33.

⁵⁵ PERGER Gyula (szerk.): „...félelemmel és aggodalommal...” *Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945*. Győr, 2005.

esemény.⁵⁶ Az ilyen „duplumok” másért érdekesek, mint azok a visszatérő témák, amelyek tárgyalása között hosszabb idő telt el. Utóbbira példa az 1941-es republikánus elnökjelölt, Wendell Lewis Wilke *One World* című könyve, amelyet Márai az 1943-as és az 1947-es naplóban is értelmez – de az USA világpolitikai súlyának változása miatt más-más szöveggörnyezetben.)⁵⁷

2. A másik megjegyzés részben az „orosz”-ábrázolásra vonatkozik, részben Márai politikai hitvallására. A polgári demokrácia és a szocializmus összehághatósága mellett kiállás nem csupán „adott pillanatban” tűnik hitelesnek. Legalábbis arra, hogy Márai hitt ebben a lehetőségben, a későbbi naplóban is (így az 1945–1957-esben) találni bizonyítékokat. Ő ugyanis általában elválasztotta a Szovjetuniót, a magyar kommunistákat, valamint a szocializmust egymástól (utóbb a nyugati jóléti államokat tekintette sikeres szocializmusnak), azaz az „oroszok” ábrázolásában a szocializmushoz való viszonyának én nem tulajdonítok semmilyen szerepet se (viszont 1945-ös teljes naplójában feltette a kérdést: mi a szerepe neki, a polgárnak a szocializmusban?).⁵⁸ Az 1948-as naplójában is azt írta: „Nem lehetek kommunista, mert baloldali ember vagyok; mindig az voltam; a hivatásos és szakmaszerű baloldaliaknak sosem voltam »eléggé« az, de a magyar társadalom egésze számára mindig gyanúsán az voltam; ma is az vagyok; számomra minden jobboldaliság, ami elnyomás, szellemi szabadság elfojtása; minden elárulása a szocializmusnak, ami nem tiszteli az egyént.”⁵⁹

Az más kérdés, hogy az „oroszokkal” való 1945-ös személyes találkozásának tapasztalata és a Szovjetunió hidegháborús politikájának értelmezése között természetszerűleg vannak különbségek, amelyek az 1972-es *Föld, föld!...*-ben már érződhetnek. De nem szabad elfeledni, hogy Márai már 1945-ben is

⁵⁶ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948.* I. m. 125. és 129., illetve 164. és 166.

⁵⁷ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944.* I. m. 96.; MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947.* I. m. 54–55. – Cenzúra-történeti érdekesség, hogy Márai ezt a Svédországban 1943-ban németül kiadott könyvet a kiadás évében olvasta Magyarországon.

⁵⁸ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946.* I. m. 85.

⁵⁹ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948.* I. m. 18.

megírta negatív tapasztalatait, így például egy „orosz hírmagyarázó” pápát „Goebbels módszerével” támadó kirohanását.⁶⁰

Ami az eredeti napló és az 1945–1957-es kötet közötti további különbségeket illeti, Z. Varga a „zsidóság” és a „magyarság” ábrázolását emeli ki. Részletesen tárgyalja az 1945-ös teljes napló és a *Napló 1945–1957* „zsidó”-ábrázolásában lévő különbségeket, Márai teljes naplóban szereplő zsidóellenes kijelentéseit, kitérve az Ortutay Gyula naplójában leírt 1939-es esetre, amikor Márai „bizonygat[t]a a zsidó faj nagy bűneit”.⁶¹ Úgy vélem, itt nem az a kérdés, hogy Márai antiszemita volt-e, hanem az: mit tükröznek ezek a feljegyzések.

Ennek kapcsán először a beszédes *Szabadulás* című, 1945-ben írt, de csak 2000-ben napvilágot látott regényt hoznám fel. Ebben Márai Sándor az úgynevezett polgári (értsd: nem kommunista) ellenállásnak és ezen keresztül tulajdonképpen saját magának állít emléket (az, hogy őt a nyilasok keresték 1944–1945 fordulóján, teljes naplójában is szerepel), továbbá az önfeláldozó kisembereknek (a regényben szombatos, a naplóban és a *Föld, föld!...*-ben szociáldemokrata házmesternek). Ami miatt ezt megemlítem, az a regényben szereplő, a koncentrációs táborból megszökött, szerettei elvesztésébe beleőrült asszony, akivel a főhősnő hosszú párbeszédet folytat,⁶² amely beszélgetés a „keresztény középosztály” bizonyos csoportjainak összetett társadalompercepciójára utal. Ebben megért egymás mellett a „zsidóság” állítólagos faji jellegéről való elmélkedés és az antiszemitizmus elítélése.⁶³

Ennél fontosabb, hogy ugyanezt tapasztalhatjuk meg a naplókban is. Azaz 1945 nem volt cezúra, a holokauszt után (amely naplóí tanúsága szerint rendkívül megrendítette) Márai nem gondolt másként a „zsidóságra”, mint korábban. Miközben érezhetően feldúlta, hogy antiszemitának ábrázolták „egy vicclapban” („csaknem eszelős aljasság”; „éppen ezt írja és éppen ró-

⁶⁰ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. I. m. 103.

⁶¹ ORTUTAY Gyula: *Napló I. 1938–1954*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2009. 33.

⁶² RÓNAY László: *Márai Sándor*. I. m. 408–410.

⁶³ Ehhez lásd e lapszámunkban Pritz Pál véleményét Ortutay Gyula „antiszemitizmusáról” (7–24.), Peter Pastor elgondolását Illyés Gyula és Nagy Lajos „két énjéről” (116–134.).

lam!"), azt is lejegyezte: „A gőg és a makacsság, mellyel a zsidóság ma is körülkerítse a maga lelki különállásának, a befogadó közösségtől elforduló magatartásának alaphelyzetét, nem változott a Szentély pusztulása óta.”⁶⁴ Ez sokban emlékeztet arra, amit 1926-ban az *Istenek nyomában. Egy utazás regénye* című útirajzában írt, ahol Palesztinában kikelt a „zsidók fajvédelme” ellen – Szegedy-Maszák Mihály szerint részben azért, mert mint „magyarrá lett németek ivadéka” asszimilációpárti volt, és elítélt mindenféle különállást.⁶⁵

Naplóiban folyamatosan „másik-csoportként”⁶⁶ írt a „zsidóságról”, hol népként, hol társadalomként azonosítva. Ez a fogalmi „bizonytalanság”, illetve az a tény, hogy az arisztokratákról is „race”-ként beszélt, egyértelműen arra utal, hogy Márai nem volt antiszemita, de elképzelése szerint a társadalmat elkülönülő és eltérő jellegzetességekkel rendelkező csoportok alkotják.⁶⁷ Továbbá hajlamos volt a túlzó leegyszerűsítésre, aminek példája a kommunisták azonosítása a „zsidókkal”.⁶⁸ Ám ekkor is leírta: „Akármilyen borzalmas lesz: ez a világ mégis inkább az én világom, mint volt négy év előtt, mikor a fasiszta elmebaj dühöngött.”⁶⁹

Azt látjuk tehát, hogy Márai különbséget tett a „magyar-ság” és a „zsidóság” között, nem egyféleképpen gondolkodott a két csoport kapcsolatáról, és nem jellemezte az úgynevezett „kedélyes, úri zsidózás”. Azt, hogy nem volt antiszemita, sok egyéb mellett az is mutatja, hogy az 1945–1957-es naplóban ezeket a „mi-ők” szembenállásról „tudósító” megjegyzéseket nem közölte. A kötet már elemzett nyitótörténetét ebből a szempontból is módosította, és a kiemelt részt kihagyta: „A rabbi szokása szerint elbújt egy kamrába, az asszonnyal az orosz bi-

⁶⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947.* I. m. 39., 43–44.

⁶⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: I. m. 69.

⁶⁶ ROBERT BERNASCONI: The Invisibility of Racial Minorities in the Public Realm of Appearances. In: KEVIN THOMPSON–LESTER E. EMBREE (eds.): *The Phenomenology of the Political.* Kluwer Academic Publisher, Dordrecht, 2000. 179–180.

⁶⁷ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1947.* I. m. 35.; MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948.* I. m. 26., 55., 64.

⁶⁸ Uo. 82., 148., 156.

⁶⁹ Uo. 89.

zalmaskodni kezdett, *de nem bántotta.*⁷⁰ Vélhetőleg nem kívánta a „zsidó gyávaság” negatív sztereotípiáját erősíteni. Ám újra hangsúlyoznám, hogy nem az a kérdés, hogy Márai antiszemita volt-e (nem) – hanem az a fontos, hogy gondolkodásmódját nem változtatta meg a holokauszt.⁷¹ Ennek a gondolkodásnak (amelyet ma ambivalensnek találhatunk) a gyökerei a századelőre nyúlnak vissza, amikor a fajról, fajtáról való gondolkodás még nem automatikusan az ellenségkeresés kiindulási pontja volt, és amikor az asszimiláció még sikerre ítéltnek tűnt.

Az utolsó kérdés, amire még kitérek, a magyarság kollektív bűnösségének témája. Ez szorosan kapcsolódik a „zsidóság” olykor egységes ábrázolásához, mivel mind a két, általa egymástól elkülönültnek elgondolt csoportot kollektív tulajdonságokkal ruházta fel (miként a „svábokat” is). A magyarsághoz rendelt „kollektív bűn” az 1945-ös (teljes) naplóban szerepel, de az 1945–1957-esben nem, ahogy a kultúra és műveltség pusztulása, teljes leértékelődése (többek között 87., 89.), az antropológiai pesszimizmus (65., 70., 87., 92.) sem.⁷² Ez részben (újfent) azzal magyarázható, hogy Márai a nyilvánosság előtt nem kívánta a kollektív bűnösség téziséét hirdetni. Erre a politikai döntésére (hiszen Márai politikus író volt: példájával, személyiségével politizált) jó példa egyetlen bejegyzés két változata.

Az 1945–1957-es naplóban ez szerepel: „A svábokat kitelepítik, mint tavaly a zsidókat, marhacsorda módjára hajtják el őket, száz és százezret. A »kollektív büntetés«, mint nemzetközi

⁷⁰ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945.* I. m. 7.

⁷¹ Ám mert a teljes naplók tanúsága szerint Márai gondolkodása gyakran változott (másként fogalmazva: töprengő alkat volt), ellenpéldák is hozhatók a szövegekből. Ilyen az az 1948-as feljegyzés, amely a kezdetektől meglévő „zsidó különállásra” vonatkozó és fent idézett résszel szemben a holokauszt szerepét hangsúlyozza: „A trauma, a rettenetes ütés, amely a zsidóságot érte, mintha kitaszította volna a zsidókat mindenféle közösségből. Már nem a jóvátétel, nem az igazságtévesztés, már nem is a bosszú az, ami elsőrendűen mozgatja őket, hanem a kiszakadás, elszakadás, különállás. Semmivel nem vállalni közösséget, ami nem zsidó: ez a belső, végső válaszuk arra, ami történt.” (MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948.* I. m. 55.)

⁷² MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946.* I. m.

gyakorlat, a legaljasabb elv, amivel ez a század megajándékozta magát.”⁷³

Ugyanez a teljes naplóban másként jelenik meg: „A svábokat kitelepítik, mint tavaly a zsidókat, marha módjára hajtják el őket, száz és százezer embert, csordában. Nem rokonszenves fajzat. De a zsidók sem azok. Nem erről van szó. A kollektív büntetés elve mint nemzetközi gyakorlat, elviselhetetlen.”⁷⁴

Márai tehát (kis túlzással) minden csoportról igen rossz véleményekkel volt, ám ezt nem kívánta publikálni. Hiszen ezt az 1945 végi feljegyzést is kihagyta az 1945–1957-es kötetből: „a magyar emberi anyag silányabb, mint képzeltem. A magyar társadalom nem pusztul el, de emberöltők munkája kell hozzá, míg valamennyire visszakapcsolja életébe a műveltség fegyelmező öntudatát.”⁷⁵

Általában is igaz, hogy az 1945–1957-es naplóban sokkal kevesebb konkrétumot találunk, mint amennyi a teljes anyagban előfordul. Ennek oka a helyhiány, az önkontroll („a műveltség fegyelmező öntudata”), az alkalmazkodás a nyugati emigrációhoz, a távolságtartás annak szélsőjobboldalától, azaz morális, politikai megfontolások sora (1948-as naplójába azt írta, hogy az emigrálástól visszatartja „az utálat, amelyet a künn lapangó magyar emigráció ébreszt bennem. Semmi közös ügyem nincs a fasiszta, majd az őket újabban követő magyar disszidens emigránsokhoz. Ha emigrálok, egyedül akarok emigrálni, ahogy idebenn is egyedül élek és halok.”)⁷⁶ Az említetteken kívül ez húzódnak azoknak a döntéseknek a hátterében is, hogy az 1945–1957-es kötet 1945-ös részéből kimaradt a Bárdossy-per ténye, elítélése és Bárdossy kedvező megítélése (99.), Anglia és az Egyesült Államok magyarországi háborús és háború utáni politikájának bírálata (78–79., 93., 101.), az infláció, az ellátási nehézségek, saját üldöztetése (97., 101.) és így tovább.⁷⁷ Ezek közül néhány témát a kötet későbbi részében viszont megemlít:

⁷³ MÁRAI Sándor: *Napló, 1945–1957*. I. m. 24.

⁷⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1945*. I. m. 367.

⁷⁵ Uo. 371.

⁷⁶ MÁRAI Sándor: *A teljes napló, 1948*. I. m. 48.

⁷⁷ MÁRAI Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. I. m.

például a nyugati hatalmak *világháborút követő* külpolitikájának bírálatát (327.). Az 1945–1957-es naplóból ugyancsak hiányzik 1945-nél a Horthy-kor politikai elitje, a neobarokk társadalom bírálata, amit szintén később szerepeltetett a *Napló 1945–1957-ben* (például 324.). Ennek kapcsán arra emlékeztetnek, hogy az utóbb megjelent *Hallgatni akartamban* a Horthy-korszak iránt ugyanolyan vagy (mert a maga módján kidolgozott és strukturált) még brutálisabban ható indulat szerepel, mint az 1945-ös (teljes) naplóban. Ennek az elitnek és az úri középosztálynak a kollektív bírálata ugyanis Márai visszatérő témája volt, ám különböző szövegeiben – a műfaji szabályok miatt – természetesen eltérő módon ábrázolta e társadalmi csoporto(ka)t. A *Szabadulás* című regényben két szálni való postatiszt szerepel, akik a Vörös Hadsereg közeledése miatt, összeszedve minden bátorságukat, a többi pincelakó előtt óvatosan hangoztatni kezdik humanista meggyőződésüket, és dicsérni az orosz posta pontosságát.

Összegzés

Márai Sándor több művében ábrázolta az 1945–1948 közötti éveket. A regények, a naplók és azok különböző kiadásai, illetve az azokban lévő emlékezések, továbbá a memoárok részben eltérő módon mutatják ugyanazt az időszakot, részben azonban csak hangsúlybeli, megformálásbeli eltérések fedezhetők fel közöttük. Hangsúlyozandó, hogy az egyes naplókiadások esetében „ugyanazon” bejegyzések között is vannak különbségek.

A „teljes napló” forrásértéke a benne szereplő részletes leírások miatt jelentős, noha általában Márai a hétköznapiól eltérően közelített a valóság leírásához. Ennek részben szépírói mivolta volt az oka: mint láttuk, olykor a szépírói technikák vezették a feljegyzések megformálásában. Ráadásul Márai előbb feljegyzéseket készített, és azokból formálta-alakította ki a naplók kéziratát.⁷⁸ Azaz már a kézirat és a valóság között is több-

⁷⁸ FRIED István: A naplóíró Kertész Imre. Vázlat a *Gályanaplóról. Irodalomtörténet*, 2003/3. 340.

lépésnyi a távolság: 1. az érzékelt, tudott események sorából a szerző kiválasztotta 2. a számára jelentéssel bíró eseményeket, azokról 3. feljegyzéseket készített (első megformálás), majd összeállította a 4. napló kéziratát. Márai nem is tekintette célnak a valóság valaminő objektív leírását, mivel helyette „személyes világtörténelmet” kívánt készíteni. Ezt a gondolatot többször is rögzítette. Egy helyen azt írta például: „Nincs butítóbb, ernyesztőbb, mint a történelem vagy amit »történelmi idő«-nek neveznek. 1910-ben gondolni és tökéletes formában kifejezni valamit, amitől értelmesebb lesz a világ: ez az igazi történelmi élmény. A többi, szenny, rendetlenség, vér, szenvedés, ostobaság.”⁷⁹

A jelen idő használatával még inkább eltávolít a történelemtől: a nyelvész Tolcsvay Nagy Gábor szerint ez a „sajátos nyelvtani jelen idő [...] a megtörtént eseményt folyamatossá teszi és egyidejűvé az elbeszélés idejével”, „vagyis megszünteti az elbeszélte esemény múlt jellegét”.⁸⁰ Márai Sándor tehát a múlt valóságának megragadása helyett több módon is eltávolítani kívánta azt, és inkább személyessé tenni, a saját személyén átszűrni. Furcsa módon talán ettől a vallomásjellegtől hatnak és tűnnek hitelesnek a naplók – miközben ez a tulajdonságuk kapcsolja őket az önéletrajzi, visszaemlékező, mondjuk úgy: történelmi regényekhez. A különféle naplóolvasatokat vizsgálva feltűnő az is, hogy nemcsak az eredeti naplószövegek megkonstruáltsága vezet(het)i felre az értelmezőt, hanem Márai utóbb keletkezett szövegei, így a *Föld, föld!...*, vagy a *Napló, 1945–1957*. Részben ezek hatására, részben természetesen ezektől függetlenül, némelyek az emigrálás és a diktatúra tényei felől nézve olvassák még Márai 1945-ös naplófeljegyzéseit is, azaz a *Föld, föld!...*, valamint a *Napló, 1945–1957* beállítását, egységessé stilizált elbeszélését elfogadva visszavetítik a sztalinizálás folyamatát 1945–1946-ra. Ami azért is problematikus, mert Márai 1945-ös vagy 1946-os teljes naplói (még) nem erről, ennek tapasztalatáról tudósítanak.

⁷⁹ MÁRAI Sándor: *Napló 1943–1944*. I. m. 151. Vö. MÁRAI Sándor: *A teljes napló 1948*. I. m. 85.

⁸⁰ TOLCSVAY NAGY Gábor: A nyelvi cselekvés egy irodalmi artikulációja. Az elemi szövegformák és a nyelv Márai Sándor *Napló 1943–1944* című művében. In: Uő: *„Nem találunk szavakat.” Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1999. 94.; Z. VARGA Zoltán: I. m. 346.